

EL LLOC DELS LXX EN ELS PARES GRECS*

Frederic RAURELL

Original rebut: 7/10/2010
Data d'acceptació: 13/12/2010

Adreça: Cardenal Vives i Tutó, 16
08034 BARCELONA

Resum

La versió de la LXX és un testimoni del text de l'Antic Testament, la seva gran significació històrica de la qual mereix en definitiva el reconeixement l'ús d'aquesta versió grega per part dels Pares. Per l'església antiga la Septuaginta era senzillament la forma estàndard de l'Antic Testament. Agustí li demanà a Jeroni que utilitzés aquesta forma canònica i no l'original hebreu com a base de la seva traducció. Podria afirmar-se que la influència de l'Antic Testament sobre el món cristià a través dels segles havia estat mediatitzada lingüísticament i conceptualment per les fórmules hel·lenístiques contingudes en la LXX. Els Pares, però, mai no van excloure el valor d'altres versions gregues. Aquest és el sentit d'aquest treball.

Paraules clau: Septuaginta, Antic Testament, versió grega, Pares grecs, Església antiga.

Abstract

The Septuagint (LXX) is a witness to the Old Testament text, and in view of its great significance for history it is worth seeking at least to understand the use of this Greek version by the Fathers. For the early Church, the Septuagint was simply the standard form of the Old Testament. Augustine demanded that Jerome use this canonical form of the text and not the Hebrew original as the basis for his translation. It could well be said that the influence of the Old Testament upon the Christian world over

* Aquest article és una versió lleugerament revisada del que es va publicar en: Frederic RAURELL, «Il testo dei LXX nei Padri Greci», en Paolo MARTINELLI – Luca BIANCHI (eds.), «*In Caritate Veritas*», FS Luigi Padovese. Vescovo cappuccino Vicario Apostolico dell'Anatolia, Bologna: Edizioni Dehoniane 2011, 327-339.

the centuries has been mediated linguistically and conceptually by the Hellenistic form it was given in LXX. The Fathers never excluded the value of the other Greek versions. This is the essence of the present work.

Keywords: *Septuagint, Old Testament, Greek version, Greek fathers, early Church.*

Els llibres hebreus foren traduïts en grec per jueus de l'època hel·lenística. La seva versió fou acceptada per una part dels judaisme i rebuda com a «Antic Testament» en el cristianisme dels primers segles. Aquesta realitat històrica planteja el problema de la «tractabilitat» del text sagrat. Els traductors jueus, com els traductors moderns, de la Bíblia cerquen una via legítima entre un literalisme estricte (a vegades poc intel·ligible) i una traducció que faci comprensible el sentit.

Els Setanta són la més antiga de totes les versions dels llibres hebreus: una versió grega, feta per jueus, a Alexandria, al llarg dels III i II segles aC. Hom l'anomena «Setanta» a causa d'una llegenda que l'ha atribuïda a 70 savis.¹

El fet que els jueus traduïssin la Torà i els altres llibres bíblics en grec significa que tampoc per a ells no era fàcil la comprensió de l'hebreu.² Endemés, un bon nombre de jueus creia útil i legítim traduir els textos sagrats d'Israel en la llengua del món en el qual vivien. En la subtil apologètica de l'autor de la *Carta d'Arístees*, i en la noció del Déu d'Israel podia trobar satisfacció l'ànima religiosa dels grecs: el monoteisme ètic té la força de la vera religió filosòfica.³ L'omnipotència de Déu és el fonament de la seva misericòrdia en el gran complex de l'ordre de la creació i de la seva providència sobre l'home històric i moralment feble:

Però, justament perquè ho pots tot, tens misericòrdia de tothom (Sv 11, 23).

1. Una àmplia informació sobre els orígens jueus de la versió dels LXX la podeu trobar en F. RAURELL, *Carta d'Arístees*, Barcelona 2002, 7-55.
2. En l'època hel·lenística els jueus parlaven arameu i grec. Però la manca de testimonis antics fa difícil d'explicar l'origen de la versió dels LXX. Hi ha necessitats definibles per dos factors. El primer és que la llengua de la qual se serveixen els jueus en la vida quotidiana és la grega. L'hebreu s'havia convertit en una llengua morta, mentre en la vida quotidiana és la grega; l'hebreu s'havia convertit en una llengua morta i molts parlaven l'aramèu. El segon factor és la litúrgia sinagoga. No es pot excloure que a Alexandria hagués existit una lectura contínua (*lectio continua*) de la Torà, completada per les *haftarot* profètiques, és a dir pel recurs a fragments dels llibres profètics. Cf. R. KUNTZAMANN – J. SCHLOSSER (eds.), «Lecture de la Bible dans la diaspora hellénistique», en *Études sur le judaïsme hellénistique*, Paris 1984, 109-132.
3. És cert, però, que el nucli més fort de l'enfrontament entre l'hel·lenisme i el judaisme no és ni la llengua ni la literatura com a tals, sinó la manera de pensar, els codis culturals, quasi genètics, d'ambdós pobles.

1. IMPORTÀNCIA DELS LXX PER AL CRISTIANISME

La versió grega de la Bíblia hebrea, d'origen jueu, revesteix igualment importància perquè en el moment del naixement del cristianisme constituí el que els cristians anomenaren «Antic Testament», mentre ells mateixos redactaven el que esdevingué el «Nou Testament». En el curs dels quatre o cinc primers segles la versió dels LXX fou el text bíblic de referència per a les Esglésies cristianes, tal com testimonien els Pares grecs, sense fer recurs d'un original hebreu. La versió grega dels LXX era considerada en si mateixa com a divinement inspirada.⁴ Els Pares grecs demostren com aquesta versió llegida i comentada en la literalitat grega lliurava als cristians citacions, sovint estretament lligades amb les del Nou Testament, com a fonament de les seves doctrines, útils per a expressar la seva pietat i útils a les formes de la seva litúrgia. El cristianisme antic, especialment el dels Pares grecs, deu a la versió grega de la Bíblia, una bona part del seu llenguatge religiós.

El descobriment a Judea, concretament a Qumran, de manuscrits hebreus i grecs manifesta que la història del text bíblic és més complexa del que fins aleshores s'havia cregut. A la primèria de l'era cristiana el text bíblic encara no havia estat fixat com ho serà més tard pels rabins, sota la forma que nosaltres coneixem el text masorètic.⁵

Per altra banda, els historiadors han de prendre en consideració el judaisme de l'època hel·lenística. Com ja hem indicat abans, els LXX demostren l'acceptació pels jueus de llengua grega, per als seus llibres sagrats, els LXX testimonien l'encontre entre hel·lenisme i judaisme, que no tingué lloc en perjudici de la fe jueva.

L'encontre de les dues cultures constitueix un moment de l'autèntica història del judaisme, un període actualment més valorat, per bé que continua

4. Si ens creiem el que diu la *Carta d'Aristeas*, l'acabament de la traducció grega de la Torà fou acollit favorablement per la comunitat jueva d'Alexandria. Filó jutja positivament l'obra d'aquells que ell anomena «no traductors, sinó hierofants i profetes» (Filó d'Alexandria, *De vita Mosi* II, 40). De fet, per a Filó, els LXX són inspirats i constitueixen un text idèntic a l'hebreu. Filó explica que, un cop duta a terme la traducció, foren instituïts «una festa i un panegíric» a l'illa de Faros. Aquesta festa, a la qual assisteixen no solament jueus, sinó «moltes altres persones», comporta pregàries i accions de gràcies (Filó d'Alexandria, *De vita Mosi* II, 41-42).
5. Es troben fragments a Qumran que corresponen al model hebreu (*Vorlage*) traduït pels LXX. Així, doncs, les versions gregues poden fer conèixer un text bíblic més antic però tan venerable com el text actualment rebut com a normatiu. Sobre aquest punt són útils els treballs de R. HANHART, «Fragen um die Entstehung der LXX», *VT* 12 (1962) 139-162; P. W. SKEHAN, «The Earliest LXX and Subsequent Revisions» en *Jerome Biblical Commentary*, New York 1968, 570-572.

amagat a la memòria col·lectiva dels jueus. Aquest encontre serà també determinant per al cristianisme.

Per altra banda, els filòlegs que estudien l'evolució de la llengua grega en les inscripcions i en els papirs de l'època hel·lenística, actualment situen la llengua dels LXX en el si d'aquesta evolució: el grec de la Bíblia jueva d'Alexandria surt d'un ghetto on hom l'havia tancada. No és un argot jueu, tot i contenir força semitismes; precedeix i, en bona part, és la mare del grec del Nou Testament, i és el camp cultural per on es mouen sovint i amb facilitat els Pares grecs.

La història dels orígens del cristianisme obliga a situar d'una manera exacta el seu naixement en el si dels corrents contemporanis de Jesús: els LXX són una de les dades religioses d'aquest ambient. Ja des de la primeria, alguns consideraven els LXX com una «Preparació a l'evangeli».⁶

2. HEL·LENISME I JUDAISME

L'ambient en el qual els primers cristians començaren a moure's era unificat políticament per l'Imperi Romà i culturalment per l'hel·lenisme. Després de les conquestes d'Alexandre, la llengua i la cultura gregues s'havien difós àmpliament per les riberes del Mediterrani oriental. Però aquesta difusió cultural no constituïa un bloc del tot homogeni ni monolític. De fet, en les diferents regions, la cultura grega, alimentada per una forta tradició literària, filosòfica i artística d'elevat nivell, havia donat molt, però també havia absorbit coses de les cultures locals, principalment de l'àmbit religiós: Per bé que la difusió no havia tingut lloc en totes les classes socials, la realitat és que es tractava sobretot de cultura ciutadana; tant és així que, fins i tot a no gaire distància dels nuclis urbans, es continuava a parlar les llengües indígenes. En les ciutats, generalment en aquelles que eren més antigues, els estrats socials més humils no eren tocats per aquests moviments. Però no s'ha de pensar només en una cultura d'elit: els grecs o aquells que havien estat profundament grecitzats no eren solament les capes superiors, sinó també el món del comerç, de l'artesanat, de la burocràcia menor, és a dir, tota la burgesia, l'alta i la baixa. Aquest quadre sembla adaptar-se concretament a la ribera oriental del Mediterrani, perquè la part occidental en aquest temps era romanitzada o en procés d'esdevenir-ho ràpidament. Amb tot, la diferència entre cultura

6. Eusebi, *Praeparatio Evangelii*, IX, 38.

grega i romana, si es compara amb les cultures locals, apareix més formal que no pas substancial. De fet, malgrat la diferència de llengua i una recíproca, mai del tot apagada, animositat i desconfiança entre grecs i romans, l'hellenisme havia exercit una influència tan profunda en la societat romana, en les lletres, en els arts, sobre la mateixa manera de viure i de pensar, que la diferència de llengua no havia impedit que s'establís una koiné cultural greco-romana de fonamental segell hel·lènic.⁷ Aquest procés d'hel·lenització del món romà s'havia d'accentuar en el curs del segle II dC. Per això, malgrat certs límits, l'ecumenisme greco-romà es pot considerar com un món culturalment homogeni en nom d'Atenes, és a dir, d'una cultura de gran alçada i de sòlida tradició, complexivament ben arrelada i ramificada, per bé que a diferents nivells, en les vàries classes socials; una cultura que exaltava la racionalitat del cosmos i l'autonomia moral de l'home; una cultura sostinguda per una bona organització escolàstica; una cultura que en nom d'Homer i de Plató tenia plena consciència del seu valor, fent que tot grec se sentís superior a tothom que no parlés la seva llengua i no participés de les seves tradicions.

El llarg domini de macedonis, de romans i de monarques hel·lenitzats havia afavorit la penetració de l'hel·lenisme, que sobretot en els nivells cultes s'havia difós àmpliament, malgrat la resistència oposada pels més tradicionalistes. Fins i tot, un conservador com el Siràcida, que polemitzava contra la difusió d'aquesta influència, no reïx a sostreure-hi en la concepció d'un univers ordenat i amarat d'un poder racional i diví. Però, malgrat la importància de tal influència, considerada en el seu conjunt, la cultura jueva del temps de Crist havia conservat els seus distintius caràcters fonamentals respecte a l'hellenisme i a les cultures autòctones de les regions circumstantes.

De fet, després de l'exili de Babilònia, servint-se de la relativa llibertat, concedida per les autoritats perses a la societat jueva, s'havia organitzat en sentit teocràtic: la Llei mosaica, atesa en bona part la seva redacció definitiva i integrada per altres parts d'allò que posteriorment serà definit com a Antic Testament, tot aquest conjunt no solament havia pres valor religiós, sinó també polític, social, moral i econòmic, de manera que la seva observança, la seva interpretació i aplicació als mil casos i situacions de la vida de cada dia condicionaven d'una manera radical tots els aspectes de la vida del jueu, orientant-ne no tan sols els actes, sinó també els pensaments. El domini estranger, primer dels macedonis i després dels romans, havia modificat profundament el sistema polític de Palestina, però només havia afectat marginalment la

7. Era un fet que el grec era molt conegut a Occident: era la llengua del comerç, a més de ser-ho de les lletres i de les arts i molts romans de mitjana cultura eren bilingües.

manera de viure i de pensar dels jueus. En temps de Crist, la Sagrada Escrip-tura continuava essent representativa de l'orientació fonamental de la vida de tot jueu observant: de la Bíblia el jueu en derivava, per un cantó, el sentit de total dependència de la llei de Déu i, per l'altre, també un sentit de superioritat en relació amb el pagà, que en quedava exclòs. Precisament l'observança de tantes pràctiques alimentàries i de comportament de la Llei imposava al jueu la separació de l'estranger, font d'impuresa. Endemés, les vicissituds polítiques havien transformat la separació en odi a l'estranger, vist com a opressor.

Tota l'activitat cultural dels jueus girava també entorn de la Sagrada Escrip-tura, del seu estudi, de la seva interpretació, de la seva comunicació a un públic més ampli per part dels mestres. Pel que fa a les formes literàries, prenen fisonomia els escrits de composició més recent, com ho demostra l'àmplia gama de la literatura apocalíptica.

3. JUDEOCRISTIANISME

L'Església cristiana nasqué i es desenvolupà inicialment a Palestina, en un ambient genuïnament jueu, per obra de jueus passats al cristianisme. Els seus orígens jueus la condicionaren profundament, no tan sols en l'àmbit religiós, sinó també en el cultural, en sentit ampli. Fins i tot quan la nova religió començà a difondre's en ambients pagans de llengua grega, ho féu gràcies a missioners d'origen jueu que cercaven els primers contactes en les comunitats jueves, aproximades en els seus viatges per terres estrangeres. Per bé que s'expressessin en grec, predicaven el missatge segons les maneres influenciades a fons per la seva cultura nativa.

En el camp lingüístic, tot i que certs semitismes del Nou Testament no tingueren continuïtat per la seva innegable evidència (com, per exemple: «fer la veritat», de Jn 3,21), el grec dels cristians denotava un cert fons semític. Es percebia la influència de la traducció de l'Antic Testament en grec, la versió dels LXX, que els cristians adoptaren com a text oficial de les Sagrades Escrip-tures. Poques foren les paraules repeses de l'hebreu (*gehenna*, *amen*, *satan*, etc.). Tanmateix, bona part de la terminologia tècnica cristiana era constituïda per termes del grec comú, però amb un accent específicament cristià. N'hi ha prou amb esmentar termes com *apóstolos*, *baptizein*, *eucaristia*, *doxa*... El mateix nom *Christós* (=«Ungit») s'explica en quant traducció grega de l'hebreu «Messia», l'Ungit del Senyor. A més, hi ha una sèrie d'expressions d'origen semític: «segles dels segles», «vanitat de vanitats», «homes

d'iniquitat», «fill de la mentida», i construccions sintàctiques, com: «veiem veiem», «fruit fruité». Són expressions freqüents en el grec i en el llatí dels cristians per influència semítica. En l'àmbit literari s'ha de recordar la freqüència amb què en els evangelis es fa ús de la paràbola com a forma narrativa hebrea, i també de la presència de la forma típicament hebrea, com és l'apocalíptica.

En àmbit doctrinal és de caràcter marcadament jueu la primitiva reflexió trinitària que cerca d'explicar la naturalesa transcendent del Crist, Fill de Déu, i de l'Esperit Sant, presentant-los en forma d'àngels. El mateix es pot dir d'alguns apel·latius de Crist: «Nom», en quant Crist és revelació de Déu; «Llei», en quant manament i prescripció de Déu. Alguns passatges de l'Antic Testament s'afegeixen a altres del Nou per a proporcionar la base escripturística indispensable per a importants desenvolupaments doctrinals. Aquí es pot recordar la importància en el desenvolupament de la doctrina trinitària de Pr 8,22-25; Sl 109,3 i, sobretot, el relat de la creació del món i de l'home i el relat del pecat d'Adam (Gn 1-3), que constituí el fonament de la cosmologia i de l'antropologia patristica. La component jueva es percep decisiva fins i tot en les diferents sectes herètiques. Prescindint d'aquelles, com la dels ebionites, l'heterodòxia de les quals fou percebuda en la rígida adhesió a la tradició jueva; cal tenir igualment present la component jueva del complex fenomen gnòstic.

La litúrgia és tendencialment més conservadora que la teologia. En aquest àmbit l'herència jueva fou particularment i curiosament vistosa. N'hi hauria prou amb recordar que les dues accions litúrgiques fonamentals de la vida de l'Església, el Baptisme i l'Eucaristia, deriven directament, per bé que amb una significació profundament modificada, d'institucions jueves. La mateixa homilia, fonament de la litúrgia de la paraula, fou manllevada de la litúrgia sinagoga. Els salms veterotestamentaris, a més d'influenciar amb la forma i substància tota la més antiga poesia cristiana, foren molt utilitzats, ja en la litúrgia sinagoga jueva i després en la cristiana, i, amb el temps, s'encaminaren a convertir-se en el text fonamental de la devoció privada dels creients. Fins i tot quan les pregàries cristianes no són manllevades com a bloc unitari d'un únic text de l'Antic Testament, en són ressò diferents elements amb una certa freqüència: el *Gloria*, un himne antic del matí, és, en part, tret dels salms i d'Isaïes, un llibre, el d'aquest profeta, llegit amb interès i devoció pels cristians gràcies als molts passatges messiànics que conté.

Pel que fa a l'escatologia, la influència jueva es feia sentir en la doctrina de la resurrecció dels morts i, d'una manera especial, en el mil·lenarisme, segons el qual, abans de la catàstrofe final i del judici, hi hauria, al llarg d'un període de mil anys, el regne de Crist a la terra, descrit en Ap 20-21.

4. EL VOCABULARI DELS PARES

Els Pares trobaren un ambient que explica la seva utilització dels LXX. La publicació del *Patristic Greek Lexicon* pel professor G. W. H. Lampe representa un gran ajut per als estudiosos del cristianisme antic. La seva utilitat no és únicament per als teòlegs, sinó també per als historiadors del pensament, de l'espiritualitat i de les institucions cristianes. Els hel·lenistes, desitjosos de definir el caràcter del grec cristià, hi troben també un instrument de gran utilitat. En el *Patristic Greek Lexicon* hi ha els diferents mots, d'origen divers, però fent referència rarament a la seva procedència bíblica. Un lector poc familiaritzat amb autors no-cristians corre el risc de prendre com una originalitat dels Pares el que no són, sinó expressions i mots manlevats de filòsofs com Filó, Plató, Plotí, etc. Tots els filòsofs combatuts pels apologetes cristians influenciaren la terminologia d'aquests Pares: els estoics, Cels del segle II, més tard Porfiri, etc.

Situar la llengua dels Pares en la continuïtat del grec clàssic i, per un altre cantó, del grec bíblic i jueu, estudiar-lo en el context dels textos contemporanis, però llegint-los amb atenció, en paral·lelisme amb un autor cristià i amb un autor no-cristià comparable, és el mètode més sòlid per a copsar l'especificitat del grec bíblic dels Pares.

5. ELS LXX EN EL TESTIMONI DELS PARES GRECS

Des de la primeria del cristianisme els Pares s'han trobat en presència de variants en el text grec de l'Antic Testament. És a dir, la qüestió no era l'existència de dos textos, hebreu i grec, sinó que a l'interior d'una sola tradició grega, la dels Pares, existien diversitat de formes. Els Pares constaten les divergències entre els LXX i les citacions de l'Antic Testament tal com es troben en el Nou; constaten les divergències entre el seu text i un altre text utilitzat pels seus interlocutors jueus. Més tard, després del treball d'Orígenes amb les *Hexaples*, constaten les divergències existents entre llur text dels LXX i les versions de Teodoció, d'Aquila i de Simmacus. I, inicialment aquestes divergències les constaten entre diferents exemplars dels LXX mateixos. Hi ha el problema del fet que els Pares afirmen que els LXX són «divinament inspirats» i basen sobre ells, sobre aquesta versió, la demostració de la fe cristiana, però no és clara la seva actitud enfront de versets que presenten lectures diferents. No es troba en els Pares una exposició teòrica sobre el problema de l'existència de versets de l'Antic Testament citats en el Nou en formes dife-

rents. En la seva pràctica exegètica no semblen estar preocupats per a establir un text considerat com a l'únic text bo, original i autèntic, normatiu, excloent-hi formes considerades no canòniques. Per als Pares, mantenir el text dels LXX és la regla, sobretot, per aquells mots portadors de profund sentit cristià i objecte de controvèrsia amb els jueus, com el discutit mot *παρθένος*, «verge» en Is 7,14. Sovint, davant l'existència de diferents formes d'un mateix text, els Pares accepten sense dificultat aquesta pluralitat, com ho demostra el fet de citar un verset sota una forma o una altra. A vegades la preferència es concedeix a la forma que el verset rep en el Nou Testament. Quan les *Hexaples* d'Orígenes feren conèixer les diferències existents entre els LXX i les altres versions gregues jueves, els Pares utilitzen aquestes variants a favor de les seves interpretacions. No mostren cap mena de rigidesa pel que fa a la «llettra», no són literalistes.

Enfront d'aquesta realitat hom no pot oblidar el treball d'Orígenes, una tasca de crítica textual, de crítica restitutionista, que en ell té com a criteri la conformitat amb l'hebreu.

Sobre el que pot significar, pel que fa a aquest punt, l'obra d'Orígenes, s'haurien de tenir en compte tres aspectes de la seva reflexió sobre el text bíblic:

Davant per davant de les males interpretacions jueves o gnòstiques, Orígenes escriu el seu tractat hermenèutic *Peri archón (De principiis)*. L'únic problema que Orígenes es proposa de resoldre és atènyer de la millor manera el sentit espiritual de les Escripures. En aquest punt Orígenes no es planteja el problema de la qualitat del text bíblic.

El problema del cànon el formula en la carta *Ad Africanum* a propòsit del relat de Susanna. El text grec del llibre de Daniel conté tres fragments que no es troben ni en el text hebreu ni en l'arameu. Aquests fragments ens han arribat en dues formes lleugerament diferents: la versió dels LXX i la de Teodoció, més llarga. Aquí tracta, doncs, del cànon dels llibres. Orígenes sosté que els cristians han de mantenir les lectures i els llibres, que usen les seves Esglésies, malgrat les diferències reconegudes respecte del cànon jueu.⁸

Però l'actitud d'Orígenes és oberta: si és veritat que vol tenir en compte i estudiar especialment el text dels LXX, per no «devaluar la moneda de l'Església», com diu ell mateix; si vol cercar de descobrir el sentit exacte de totes

8. Cf. *Ad Africanum* 8: «S'haurien de suprimir els exemplars en ús en les Esglésies? S'hauria d'ordenar a la comunitat de refusar els llibres sagrats usats en ella? La Providència que dóna les Santes Escripures per edificar totes les Esglésies en Crist no tindrà cura d'aquells que ha adquirit amb gran preu?» Orígenes cita la prohibició de Dt 19,14: «No desplacis les fites establertes pels teus predecessors.»

les edicions amb les seves variants, tampoc no vol ignorar el text dels jueus. Es vol servir del que es troba «en els exemplars jueus, per bé que això no es trobi en els llibres de les Esglésies».⁹ El cànon, per tant, estrictament parlant, no és el dels LXX. Els textos que Orígenes coneix per mitjà de les altres versions jueves, textos que manquen en els LXX, a vegades són presents en els seus comentaris.¹⁰

Quan Orígenes crea les *Hexaples* que estableixen un paral·lelisme entre els LXX i les versions de Teodoció, d'Aquila i de Simmacus i el text hebreu, es proposa principalment de presentar un estat quantitativament complert del text bíblic tal com era conegut pels jueus i pels cristians en llengua hebrea en el seu temps. Indicant amb l'asterisc els segments grecs mancants dels LXX, que ell afegeix a les altres versions, fa conèixer el que hi ha de *plus* en l'hebreu. Per altra banda, els segments dels LXX marcats amb l'òbol, absents de l'hebreu, fan veure el que hi ha de *plus* en els LXX. D'aquesta manera Orígenes fixa un text total de les Escripures, que conté els textos conservats en les dues branques igualment respectables de la tradició bíblica. Orígenes no es proposava d'eliminar les parts suplementàries de l'una o de l'altra part: el respecte que té pel text hebreu el demostra també pel text dels LXX. No vol privar la tradició bíblica d'aquests segments originals. Per a Orígenes, el cànon quantitatiu del text bíblic no són ni els LXX sols, sense el *plus* de l'hebreu, ni els LXX traduïts segons l'hebreu, sense els seus segments originals.

Hom es pot preguntar si amb les *Hexaples*, més enllà de la comparació quantitativa del text bíblic, Orígenes intentava portar a terme una crítica textual dels LXX. En tot cas, considera que la comparació dels LXX amb les altres versions vistes com a més fidels a l'hebreu permet de saber si els LXX mateixos són fidels a l'hebreu, i aquesta comparació fa possible determinar, entre els diferents manuscrits dels LXX, el que és més pròxim a l'original hebreu.¹¹ Podria ser que ens trobéssim davant un mètode de crítica textual del qual hom llegeix alguns exemples en els seus comentaris. Així, per exemple, se serveix de la versió d'Aquila per a amidar i confirmar l'exactitud de la tra-

9. Cf. *Ad Africanum* 9.

10. És el cas, per exemple, de Jr 17, al començament d'aquest capítol. Els LXX no contenen quatre versets coneguts per altres versions: «Un pecat de Judà ha esta escrit amb un punxó de ferro...». Orígenes considera que aquest text conté molts ensenyaments. En fa un comentari moral: «El pecat de Judà és el nostre pecat» (*Homelies sur Jérémie*, SC 238, Paris 1977). Eusebi introdueix aquests quatre versets en la seva *Demonstratio evangelica* (*Die Griechischen Schrifsteller*, 23, VI, I. A. Henkel, Stuttgart 1982, X, 5, 2: «Tot i que aquests versets es trobin en els LXX, havent-los llegit en l'hebreu, en les edicions d'altres versions..., els citem perquè esmenten la traïció de Judà i ensenyen que el pecat que ha comès és imperdonable.»

11. *Com. in Matth.* XV, 14.

ducció dels LXX en Gn 1,16-18.¹² Orígenes no modifica els detalls de la redacció dels LXX en funció de l'hebreu.

A Orígenes l'hebreu tan sols li serveix de norma quan es tracta de noms propis que, segons ell, tenen importància exeegètica. En aquest punt Orígenes segueix la tradició alexandrina, per a la qual el significat es troba en la seva llengua primera.¹³ Essent així que aquests noms han estat escrits en forma hel·lenitzada en els LXX, cal recórrer als escrits jueus per a conèixer-ne la forma hebrea.¹⁴ Entre diferents exemples, hi ha la paraula «Pasqua». Orígenes fa observar que per a la majoria de cristians aquesta paraula és entesa en la seva relació amb la passió de Jesús (*pascha*, *páthos*). Però els jueus interpreten el terme *pasek* com significant «el passatge».¹⁵

La comparació dels LXX amb les altres versions de l'hebreu (Teodoció, Aquila, Simmacus) no porta a un judici de valor que hagi de privilegiar aquestes altres versions en termes d'autenticitat i d'exactitud. Es pot dir que en el seu treball exeegètic Orígenes segueix un mètode que serà seguit després pels seus successors orientals: accepta les formes divergents d'un verset, les juxtaposa sense preocupar-se de determinar quina pot ser la bona. Es pot dir, doncs, que no expressa preferència ni vol donar cap judici quan cita les variants. Es pot suposar que Orígenes procedeix simplement a una harmonització.¹⁶

Hi ha casos en què Orígenes utilitza les dues formes d'un mateix text bíblic, segons les conveniències de la seva argumentació.

La finalitat de les *Hexaples* era la de presentar un text bíblic complet. Servint-se de les altres versions gregues per a completar els LXX, Orígenes també feia conèixer un gran nombre de termes diferents dels que es llegeixen en la versió dels LXX. Les paraules d'Aquila sovint són neologismes que cerquen estar ben a prop de l'hebreu, mots, per tant, poc grecs. En canvi, les paraules de Teodoció i de Simmacus representen un lèxic que resulta interessant per a molts exegetes cristians: pertanyen a un estadi de la llengua grega

12. Orígenes, *Philocalia* 14,1. Primer dóna un nom, després un verb, quan es tracta d'anomenar la creació, després la funció dels astres.

13. *Contra Celsum* V,45.

14. *Com. in Joh.* VI,212.

15. Orígenes, *De Pascha* 1,32-2,4: «Si un de nosaltres amb els trobant-se amb els jueus afirma que la Pasqua és anomenada així a causa de la Passió del Senyor, els jueus s'enriuraran d'ell com d'algú que ignora el significat real del nom.» Vegeu J. REIDER – N. TURENER, *An Index to Aquila*, Leiden 1966.

16. Aquest aspecte estranyament no és captat per J. D. BERTHÉLEMY, «Origène et le texte de l'Ancien Testament», en *Epktasis (FS J. Daniélou)*, Paris 1972, 247-261. En canvi, la preferència enfront de variants la sosté B. NEUSCHÄFER, *Origenes als Philologue*, Basel 1987, 118-119.

més correcta que la dels LXX.¹⁷ Per bé que la intenció d'Orígenes no fos la de presentar modificacions lexicals dels LXX, el fet és que les variants lexicals ara es trobaven a disposició dels exegetes. Raons literàries i fins i tot exegètiques a vegades portaran a escollir aquest lèxic en detriment d'una fidelitat textual als LXX, sense que la voluntat explícita sigui la de concedir autoritat a un vocabulari que reflecteix millor l'hebreu. Els Pares es mostren lliures pel que fa al vocabulari. Les paraules d'altres versions considerades més pròximes de l'hebreu no són presentades com si haguessin de substituir les paraules dels LXX. Més aviat són juxtaposades a títol de dades complementàries perquè eviten hebraïsmes, ambigüitats i obscuritats del grec dels LXX. Són paraules considerades útils per a aclarir el sentit del text, per a facilitar el descobriment del seu sentit cristià.

L'ús de variants hexeplars en els Pares cerca sovint una millor expressió del que és el sentit teològic del text per als cristians: l'anunci dels misteris del Crist. Així, en Is 45,15, on els LXX escriuen: «Tu ets Déu i nosaltres no ho sabíem», Eusebi busca i troba les versions d'Aquila, de Simmacus i de Teodoció «Déu amagat» (*Theós kryphaios*), que, segons ell, mostra el caràcter indícutible del Crist.¹⁸ En els Pares es troben sovint esllavissaments lèxics; no volen quedar lligats perquè cerquen el sentit més convenient en la coherència de l'ensenyament bíblic. En Dt 4,19, els LXX acaben la prohibició feta als jueus de retre culte als astres amb aquesta frase: «El Senyor els ha distribuït a totes les nacions que són sota el cel.» El verb *aponoméin* correspon a l'hebreu «repartir, distribuir». Però aquest verset ha creat dificultats a jueus i cristians: el Senyor hauria permès el culte als astres als pagans. Una modificació antiga hauria estat presentada pels rabins: els astres foren donats als pobles per il·luminar-los.¹⁹ Posteriorment, els Pares grecs empen un altre verb per a substituir *áponoméin*: Déu hauria concedit els astres a les nacions, ja que el culte als astres era un mal menys greu que la idolatria.²⁰ Un tercer verb és citat i glossat per Teodoret, el de Simmacus, que s'adiu a la seva exegesi: «El

17. A partir del segle III, la llengua dels LXX se la considera poc servible i bàrbara. Sobre aquest punt són pertinents les observacions de M. HARL, «Le renouvellement du lexique des Septante d'après le témoignage des recensions, révisions et commentaires grecs anciens», en *VII Congress of the IOSCS, Leuven 1989*, Louvain 1991, 239-259.

18. J. ZIEGLER, *Eusebius Werke IX. Der Jesajakommentar. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*, Berlin 1975, 22-26.

19. Cf. D. J. BARTHÉLEMY, «Eusèbe, la Septante et les autres», en *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament*, Göttingen 1978, 179-193.

20. Justí, *Diàleg amb Tryphó*, 55, 1; 121, 2.

Senyor ha disposat els astres per als pobles» (*diekósmesen... eis tous laoús*).²¹ El sentit exacte és «posar en ordre una tropa, ordenar»: El Senyor ha creat els astres perquè serveixin a les necessitats dels homes. Desapareix la idea que els astres haguessin estat distribuïts entre les nacions. En les citacions d'aquest verset, doncs, els Pares no cerquen l'autenticitat textual, sinó una correcta claredat doctrinal.

6. TOTS ELS TEXTOS BÍBLICS ES REFEREIXEN A CRIST

L'hermenèutica interpretativa dels textos bíblics que practiquen els Pares és marcadament cristològica: per als Pares tots els textos bíblics parlen del Crist i dels seus misteris. El sentit cristià del text és el que feren emergir Jesús, els seus deixebles i Pau, com també el sentit que el text en quant *testimonium* en les controvèrsies o apologies. Una vegada aquest sentit de la fe ha estat fixat globalment amb l'ajut d'un element significatiu del verset, els detalls del lèxic del verset són poc importants. Un gran nombre de divergències textuales són explicables per mitjà de la teoria origeniana de la diversitat de noms tipològics donats a Crist en les Escripures. Així, els noms de «Jacob» i «Israel», amb valor col·lectiu, presents en el text dels LXX d'Is 42,1, i mancants en la citació que en fa Mt 12,18, no impedeix de ser una profecia de Jesús.²²

La presència en un verset d'un signe tipològic segur, per exemple, el mot «fusta» (el *lignum* llatí), conegut com a figura de la creu, permet d'apropar expressions en el si de les quals diferents verbs són considerats com a sinònims i són canviats lliurement. Així, «penjat en un arbre», segons Dt 21,22-23 és llegit com a «posat sobre un arbre», segons Nm 21,8-9, que a la vegada és citat en la forma d'«enlairat en la creu», en Jn 3,14.²³

Amb la mateixa llibertat Justí s'adreça als seus interlocutors jueus fent-los observar que cita el seu text: «Les nacions han estat repartides segons el nombre dels fills d'Israel», quan, de fet, el text dels cristians diu: «Segons el nombre

21. Cf G. W. ASHBY, *Theodoret of Cyrrhus as Exegete of the Old Testament*, Grahamstown 1976, 116-118; C. SCHÄBLIN, *Untersuchungen zur Methode der antiochenischen Exegete*, Köln 1974, 1-37; G. H. ETTLINGER, *Theodoret of Cyrus. Critical Text and Prolegomenon*, Oxford 1975, 26-34.

22. Justí utilitza el text dels LXX en *Diàleg amb Trifó* 123,8 i 132,2. Les discussions entre jueus i cristians a causa de les divergències entre el text hebreu de l'Antic Testament i la versió grega dels LXX emprada pels cristians, apareixen sovint en Justí, precisament en l'obra *Diàleg amb Trifó*. Mentre es pot dir que Orígenes afronta el problema d'una manera sistemàtica fent recurs a altres traduccions.

23. Orígenes, *Sur la Pâque I*, 14-24, O. GUERAUD – P. NAUTIN (eds.), Paris 1979, 152-157.

dels àngels de Déu», perquè considera que procedir així no disminueix en res el seu raonament.²⁴

7. ELS LXX I ELS PARES ANTIOQUENS

Fins aquí hem vist la posició d'alguns Pares de la tradició alexandrina. Els Pares antioquens i siríacs també manifesten les seves reserves enfront dels LXX. Teodor de Mopsuèstia analitza les *idiomata* pròpies dels LXX.

Els estudis sobre l'exegesi antioquena i siríaca porten a la conclusió que les posicions dels Pares antioquens no van gaire més enllà de les observacions que feia Orígenes. Així, per exemple, Eusebi d'Emesa refusa la traducció massa literal d'Aquila, que enfosqueix el contingut doctrinal del text en voler conservar les expressions i els termes idiomàtics de l'hebreu, quan no són literalment traduïbles en grec.²⁵

Curiosament, Eusebi de Cesarea veu que els LXX són a la vegada massa literals i massa lliures. Hi ha un bon nombre de termes hebreus que no poden ser traduïts adequadament amb termes grecs. Així, per exemple, per a traduir l'alenada de Déu sobre les aigües en la creació, s'hauria de dir a la vegada que es movia damunt les aigües i que les escalfava tot covant-les.²⁶ Però recórrer a l'hebreu no vol dir fixar el sentit del text. Eusebi d'Emesa, com ho feia ja Orígenes, no es limitava a senyalar les lliçons hexaplars; no es pronunciava a favor de l'una o de l'altra lectura perquè considerava que cadascuna podia haver conservat el sentit original.

24. *Diàleg amb Trifó* 131,1 tot referint-se a Dt 32,7-9: «Recorda't dels temps antics, vés pensant en cada generació; pregunta-ho al teu pare i t'ho dirà, fes-t'ho contar pels ancians. Quan l'Altíssim repartia els pobles i separava els uns dels altres els fills d'Adam, va establir les fronteres de cada nació, segons el nombre dels fills de Déu. Llavors el Senyor es reservà el seu poble, els fills de Jacob, com a pròpia heretat.»

25. Eusebi d'Emesa I, *Comentario dell'Ottateuco*, V. HOVHNNESSIAN (ed), Venezia 1980, 8.108-128. Es tracta d'un text important, citat fins i tot per Basili de Cesarea. Cf. J. POUCHET, «Les rapports de Basile de Césarée avec Diodore de Tarse» *BLE* 87 (1986) 268.

26. Cf D. CERBELAUD, *Création et Trinité. Les enjeux théologiques de l'interprétation «trinitaire» de Gn 1,1-2*, Lille 1987, 412-421.

8. RIQUESA DEL SENTIMENT MÉS ENLLÀ DEL QUE HI HA ESCRIT

Els Pares no han practicat una crítica textual, en el sentit de crítica restitucionista, de l'Antic Testament per a fixar entre diferents formes d'un text la considerada la millor, la més propera al text original; tot i privilegiar la versió dels LXX, poden acceptar també diferents formes del text portadores de sentit. La consideració per un text considerat primer i genuí no els impedeix d'acceptar variants forjades en altres ambients, perquè cada forma del text ha tingut el seu lloc legítim en la història. Els Pares coneixen diferents formes, diferents estats del text històricament datables, per bé que no en tinguessin consciència. Aquest és un punt que ha adquirit especial importància i relleu després de les descobertes de Qumran. Després d'aquestes descobertes es veu la necessitat d'estudiar cada un d'aquests estats com a realitats que mereixen atenció.²⁷ Abans d'esdevenir un text fix i intocable, el text bíblic ha passats per diferents etapes, per diferents relectures, responen a esdeveniments contemporanis.²⁸ Aquest procés de relectura és tan portador de sentit com l'estat actual canònic. Els Pares tenen una certa consciència d'una «certa Bíblia plural». Amb un respecte semblant envers les dues tradicions textuals, jueva i cristiana.

Com a conclusió general, respecte a la posició dels Pares grecs alexandrins, antioquens i també siríacs, es pot dir que és eminentment hermenèutica: desitgen transmetre la Bíblia com a paraula viva. En els seus comentaris exegètics, fins i tot en els d'aquells Pares més exigents en les anàlisis gramaticals i semàntiques del llenguatge, els Pares es mostren teòlegs i predicadors amb una forta preocupació pastoral. Privilegien el sentit espiritual, que per a ells és el sentit de la fe. Aquesta serà també la posició dels catòlics conservadors en les seves polèmiques amb els exegetes moderns, però també des de la primeria ho fou la posició de la Reforma. El refús d'una traducció de la Bíblia en llengua vulgar podia ser una manera de refusar; per part dels exegetes catòlics, la *sola Scriptura* i al mateix temps un elogi teològic de la paràfrasi portadora de tradició. El text i la glossa, l'escriptura i la paraula, són testimonis d'una paraula divinament inspirada.

27. J. JR. CROSS – F. M.-TALMON (eds), *Qumran and the History of the Biblical Text*, Cambridge (Mass.) 1975; F. RAURELL, *Regla de la Comunitat de Qumran*, 13-16; 22-32.

28. R. BROOKS – H. COLLINS (eds.), *Hebrew Bible or Old Testament? Studing the Bible in Judaism and Christianity*, Notre Dame 1990, 88-109.